

Л. І. Хаценко,

к. філол. н., доц.,

Одеський національний університет імені І. І. Мечникова,
доцент кафедри української мови

ДОСЛІДЖЕННЯ УКРАЇНСЬКИХ ДІАЛЕКТІВ У ПРАЦЯХ А. А. МОСКАЛЕНКА

У статті йдеться про вивчення діалектних явищ видатним українським ученим А. А. Москаленком, а також подається аналіз найбільш ґрунтовних праць А. А. Москаленка з діалектології. Наголошено, що особливої ваги дослідження вченого набувають саме для українських говорів Одещини, де співіснують говірки різних наріч – південно-західного та південно-східного.

Ключові слова: діалект, україністика, А. А. Москаленко.

Народний дух живе у діалектній мові. Тому вивчення українських діалектів є важливою і актуальною справою. У другій половині ХХ століття українська діалектологія збагатилася значною кількістю цікавих досліджень, зокрема багато матеріалів було опубліковано у «Діалектному бюлетені» – спеціалізованому виданні Інституту мовознавства імені О. О. Потебні АН УРСР (К., 1949 – 1969, вип. 1 – 9), інших тематичних збірниках (Українська діалектологія і ономастика. – К., 1964; Українська лінгвістична географія. – К., 1966; Українська діалектна морфологія. – К., 1969; Українська літературна мова в її взаємодії з територіальними діалектами. – К., 1977; Структура українських говорів. – К., 1982; Фонетична, морфологічна і лексична система українських говорів. – К., 1983; Структурні рівні українських говорів. – К., 1985; Дослідження лексики і фразеології говорів Українських Карпат. – Ужгород, 1982). Розвиток української діалектології цього періоду тісно пов'язаний з іменами В. С. Ващенка, О. І. Варченка, П. І. Приступи, Д. Г. Бандрівського, Й. О. Дзензелівського, П. М. Лизанця, А. М. Залеського, С. П. Бевзенка, П. Ю. Гриценка, А. А. Москаленка.

Серед наукового доробку А. А. Москаленка є 33 наукові праці, безпосередньо присвячені проблемам діалектології [1]. Ці проблеми цікавили дослідника на протязі всього його творчого життя.

Перша праця, пов'язана із дослідженням діалектів, з'явилася у 1940 році і мала назву «Конспект лекцій з української діалектології». У 40 – 50 роках ХХ століття А. А. Москаленка особливо цікавили питання збирання діалектного матеріалу. Свідченням цього є робота «Матеріали для діалектологічного атласу українських говорів Одеської області», що складалася із чотирьох частин. Частини ці мали назви: «Лексика» (Ч. I), «Синтаксис» (Ч. II), «Морфологія» (Ч. III), «Фонетика і наголос» (Ч. IV). Кожна із частин являє собою анкету із ретельно продуманими питаннями до інформатора. Питанням анкети передують коротка передмова з порадами стосовно того, де і як збирати матеріали, як оформити те, що людина збрала. Анкета з лексики містить 27 питань, анкета із синтаксису – 18, анкета з морфології (включаючи і словотвір) – 45 запитань, анкета з фонетики і наголосу – 47 запитань. Кожне запитання включає кілька варіантів відповіді, серед них треба обрати той варіант, який поширений у даній місцевості. Матеріали А. А. Москаленко збирав, вирушаючи разом із студентами та аспірантами в експедиції. Тому достовірність зібраного матеріалу була стовідсотковою. «Матеріали для діалектологічного атласу українських говорів» виходили у світ протягом 1947 – 1948 рр., а у 1949 році була опублікована праця «Методика збирання діалектного матеріалу», у якій детально аналізуються наступні питання: методи збирання діалектного матеріалу, організація експедиції, її структура, склад, вибір маршрутів експедиції, добір осіб, від яких треба записувати матеріал, методика і техніка записування діалектного матеріалу (беручи до уваги, що звукозапис лише почав входити у тодішній побут).

Результатом систематизації і обробки накопиченого діалектного матеріалу став «Словник діалектизмів в українських говорах Одеської області», виданий у 1958 році. У словнику фіксується близько 1700 реєстрових слів. У «Передмові» до словника говориться про роль територіальних діалектів у

створенні нової української літературної мови, про актуальність вивчення архаїзованих діалектних слів і форм з метою глибокого вивчення історії української мови. Відзначається, що одночасно більшість діалектних слів є архаїзмами, деякі слова є неологізмами. За своїм походженням діалектизми поділяються на ті, що мають східнослов'янське мовне походження, і на іншомовні (з молдавської, турецької, болгарської, польської, італійської, латинської і німецької мови). Проте іншомовні діалектизми не вплинули на граматичну будову українських говірок Одеської області. У словнику після пояснення значення кожного слова наводяться дані про його географічне поширення на території Одеської області. Але вказується на поширення того чи іншого слова максимум у п'ятьох селах різних районів, хоча для багатьох слів можна назвати значно більше населених пунктів, в яких вони були зафіксовані. Кожне реєстрове слово подане в транскрипції з позначенням місця наголосу, після діалектизмів іншомовного походження подані позначення, з якої саме мови вони в свій час зайшли в українські говірки Одеської області. У деяких випадках з'ясувати, з якої мови прийшло слово, не вдалося. Такі слова залишилися без позначень. Наводимо нижче кілька зразків словникових статей: *анцерада* – рибальський плащ (с. Маяки, Біляївський р-н); *бабайка* – невелике, товсте весло, яким тільки гребуть на поверхні води (с. Маяки, Біляївський р-н); *бабки* (мн.) – бички (риба) (с. Велика Мечетня, Кривоозерський р-н); *бабки* (мн.) – подорожник, спориш (с. Велика Мечетня, Кривоозерський р-н); *бамбула* – неповороткий, ледачий кінь, іноді так називають неповороткого чоловіка (с. Лаптево, Фрунзівський р-н; с. Миколаївка, Овідіопольський р-н; с. Олександрівка, Ширяївський р-н); *баска* – жіноча кофта, пошита в талію, а внизу широка (села Маяки, Яськи, Василівка, Біляївський р-н); *бе^uбешка* – жіноча кофта зі зборками зверху (села Маяки, Яськи, Василівка, Біляївський р-н); *бе^uка* – рідка става, яка готується з води і невеликої кількості засипки з кукурудзяної муки (с. Семенівка, Кодимський р-н; с. Дубиново, Савранський р-н); *бе^uтер* (нім.) – бучок, зручна палиця, щоб когось добре побити (с. Троянка, Голованівський р-н); *бе^uре^uжани* – жителі, які живуть по узбережжю річки

(с. Біляївка, Біляївський р-н); *бул'бока* (молд.) – глибоке місце в річці (с. Троїцьке, Троїцький р-н); *буцак* – здоровий, гладкий кінь (с. Граданиця, Біляївський р-н).

Результати проведених діалектологічних експедицій знайшли відбиття ще в одній ґрунтовній праці А. А. Москаленка під назвою «Хрестоматія зразків мови українських говорів Одеської області». Ця робота у вигляді рукопису зберігається в Одеському обласному архіві, а в дещо скороченому вигляді основні положення цієї роботи були опубліковані у виданні «Методичні рекомендації до практичних занять з української діалектології» (1965 рік). У «Хрестоматії зразків мови українських говорів Одеської області» вміщено зразки, записані протягом 1944 – 1964 рр. Записи зроблені у 86 селах 12 районів Одеської області. Намагались добирати найдавніші населені пункти на території Одещини. Розташовані записи зразків мови за територіальним принципом з півдня на північ, спочатку подаються зразки діалектної мови південних районів Одещини, потім – північних.

Так само – з півдня на північ – подаються зразки діалектної мови окремих сіл у межах кожного району. Записи робилися на місці, в тому населеному пункті і в тому мовному оточенні, в якому проживав інформатор. Зразки діалектної мови записувались в основному транскрипцією, яка рекомендувалась у «Програмі для збирання матеріалів до діалектологічного атласа української мови» (К.: АН УРСР, 1949). Зразки діалектної мови записувались від корінного населення різного віку, але переважно від людей старшої генерації, серед інформантів є люди, яким на той час виповнилось 110 років (Тетієвська Горпина Григорівна із села Градениці), 76 років (Білаш Петро Якович, житель Комінтернівського району). Основна кількість інформантів – люди, яким за шістьдесят років. Широкою є географія тих населених пунктів, де проходив збір матеріалів. Наприклад, лише у Фрунзівському районі матеріал було зібрано у 8 населених пунктах: с. Балашиво, с. Глибокий Яр, с. Майорівка, с. Фрунзівка, с. Лаптево, с. Краснопіль, с. Михайлівка, с. Гребінка. У «Хрестоматії...» є розділ, де йдеться про історію заселення Одеської області,

починаючи із свідчень Геродота і закінчуючи другою половиною XVIII ст., коли відбувалось дуже активне заселення Одеської області у зв'язку з ліквідацією у 1775 році Запорізької Січі, у зв'язку з приєднанням у 1783 році до Росії Криму, у зв'язку з перемогою над Туреччиною (за Ясським договором 1791 року до Росії відійшла Очаківська область – територія між Бугом і Дністром до Чорного моря). «Хрестоматія...» містить також два списки літератури – «Література до історії заселення території Одеської області» (20 одиниць) і «Література до характеристики українських говорів Одеської області» (26 одиниць).

Записані зразки діалектної мови є надійним джерелом для вивчення української діалектної мови, допоміжним матеріалом для вивчення історії краю, зокрема історії його заселення; ці зразки можна використовувати на практичних заняттях з діалектології, історичної граматики, лексикології. І головне – зібраний матеріал дав змогу зробити А. А. Москаленкові наступні висновки:

1. Українські говори Одещини за їх генезисом, за фонетико-граматичними і лексичними особливостями поділяються на 3 групи: а) говори, які генетично зв'язані з подільськими українськими говорами (поширені ці говори у Любашівському, Балтському, Котовському, Ананьївському районах); б) мішані говори, генетично зв'язані з подільськими, середньонаддніпрянськими і іншими східноукраїнськими говорами, вони являють собою органічне поєднання найважливіших рис названих вище українських говорів з перевагою в одних із них рис подільських говорів, в інших – середньонаддніпрянських чи будь-яких східноукраїнських. Поширені ці говори в усіх районах області, за винятком названих вище 4-х північних районів. Формувались ці говори переважно у XIX ст.; в) говори, генетично зв'язані тільки з південно-східними говорами; вони становлять найменшу групу, але є майже у всіх районах області.

2. Усі фонетичні, морфологічні й синтаксичні риси, властиві сучасним говорам Одещини, зустрічаються і в інших говорах української мови, від інших

говорів говори Одещини відрізняються тільки комбінацією цих рис. Але говори Одещини вирізняються серед інших великою кількістю лексичних діалектизмів.

Виданню «Методичних рекомендацій до практичних занять з української діалектології» та написанню «Хрестоматії зразків мови українських говорів Одеської області» передував виступ А. А. Москаленка у 1961 році на X-ій Республіканській діалектологічній нараді, виступ мав назву «Принципи укладання обласної діалектологічної хрестоматії». У цьому виступі обґрунтовувались основні принципи відбору матеріалу для укладання обласної діалектологічної хрестоматії.

А. А. Москаленко завжди наголошував на необхідності вивчення лексичних особливостей діалектів поряд з їх фонетичними, морфологічними та синтаксичними особливостями. У статті «Специфічна лексика українських говорів Одеської області» (1960) він зазначає, що лише з появою праці Михальчука «Наречия, поднаречия и говоры Южной России в связи с наречиями Галичины» (1887) українські діалектологи починають цікавитися збиранням і вивченням лексичних особливостей українських говорів, але і в 1960 році стан вивчення лексичних діалектних особливостей є не зовсім задовільним. На думку А. А. Москаленка, пояснюється це тим, що описувати лексичні особливості говорів значно важче, ніж фонетичні чи граматичні, і тим, що не створено зразка опису лексичних особливостей. Висновок – вивчення діалектної лексики є першочерговим завданням діалектологів. Тому у багатьох своїх роботах А. А. Москаленко намагається значну увагу приділити опису діалектної лексики, наприклад, у таких статтях, як «Специфічна лексика українських говірок Одеської області» (1960), «Про зміни в українських діалектах після Великої Жовтневої соціалістичної революції» (1949).

Діалектна лексика дає великий матеріал не тільки для діалектолога, але і для історика мови. У цій же статті «Специфічна лексика українських говорів Одеської області» А. А. Москаленко зазначав, що до 1960 року включно ще не видано жодного історичного словника української мови, що на філологічних факультетах читається курс історичної граматики, але не читається історична

лексикологія української мови. Причина – недостатнє вивчення лексики говорів української мови. Тільки синтез діалектології та історії мови може дати розуміння закономірностей розвитку мови. Більшість наукових праць А. А. Москаленка містять поєднання проблем діалектології та історії мови. Про це можна говорити, виходячи із назви однієї із ранніх книг А. А. Москаленка – «Історія української мови з елементами діалектології» (1948). У наступній своїй книзі «Основні етапи розвитку української мови» (1964) автор демонструє блискуче вміння поєднати історію мови та діалектологію, говорячи про передісторію східнослов'янських народностей та їх мов, про становлення і утворення мови української народності та мови української нації, про роль Котляревського і Шевченка у формуванні і розвитку нової української літературної мови.

Лексичні діалектизми треба досліджувати не лише на рівні синхронії, але і на рівні діахронії, так вважав А. А. Москаленко. Тому у вченого є цілий ряд робіт, присвячених дослідженню лексичних діалектизмів у різних пам'ятках XIV – XVIII ст.: «Лексичні діалектизми в документах Архіву княжат Любартовичів Сангушків у Славуті» (1969), «Лексико-семантичні діалектизми в молдавських грамотах XV ст.» (1970), «Лексико-семантические диалектизмы в памятниках украинской деловой письменности XIV-XVI веков» (1971), «Лексико-семантичні діалектизми в українських літописах XVI – XVII ст.» (1977), «Лексико-семантичні діалектизми в пам'ятках ділового письменства XVIII ст.» (1978), «Лексико-семантичні діалектизми в «Лексиконі словенороськім П. Беринди» (1979).

Діалектний матеріал А. А. Москаленко використовував і в процесі роботи над іншою мовознавчою проблемою – проблемою становлення та розвитку орфографії. Про це свідчить, наприклад, його стаття «Українська літературна мова і діалекти в першій половині XIX ст.», вміщена у збірнику «Питання взаємодії української літературної мови і територіальних діалектів» (1972). А. А. Москаленко був також дослідником історії розвитку української діалектології. Він видав «Нарис історії української діалектології» (1961 – 1962),

а також «Бібліографічний покажчик з української діалектології» (1966, співавтор – Терлецька В. М.).

Внесок А. А. Москаленка у розвиток української діалектології вагомий і різнобічний. Бажано, щоб якнайбільша кількість праць А. А. Москаленка з проблем діалектології була перевидана і стала доступнішою широкому загалу.

Література

1. *Бондар О. І.* Методичні вказівки до спецкурсу «Історія українського мовознавства». А. А. Москаленко (1901 – 1980). – Одеса : ОДУ, 1986.
2. Архівні матеріали Одеського обласного архіву.

Л. И. Хаценко,

Одесский национальный университет имени И. И. Мечникова,
кафедра украинского языка

ИССЛЕДОВАНИЕ УКРАИНСКИХ ДИАЛЕКТОВ В ТРУДАХ А. А. МОСКАЛЕНКО

В статье идет речь об изучении диалектных явлений украинским лингвистом А. А. Москаленко. Дается анализ фундаментальных трудов ученого по диалектологии. Отмечено, что особый вес исследования А. А. Москаленко приобретают именно для изучения украинских говоров Одесской области, где сосуществуют говоры разных наречий – юго-западного и юго-восточного.

Ключевые слова: диалект, украинистика, А. А. Москаленко.

L. I. Hatsenko,

Odessa National I. I. Mechnikov University,
Department of the Ukrainian Language

THE RESEARCH OF THE UKRAINIAN DIALECTS IN THE WORKS OF A. MOSCALENKO

This article deals with the studying of the dialectal phenomenon by the prominent Ukrainian scientist A. Moskalenko. Analysis of the most solid Moskalenko's research works in dialectology is given. Such Moskalenko's research is of great importance for Ukrainian dialects of Odessa region, where you can discover the coexistence of different dialects: south-western and south-eastern.

A. Moskalenko is author of the dialectal vocabulary of Odessa region (1958). The article presents a brief history of the creation of vocabulary, its specific. A. Moskalenko founded a dialectal school at Odessa University. The dialects in Ukrainian language of different years outlined and defined in works his colleagues and pupils S. Bevzenko, Y. Dzendzelivskyi, P. Hrythenko, T. Shevchenko and other.

Key words: dialect, Ukrainian linguistics, A. Moskalenko.

